

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

О. В. Богомолов

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДЕМОКРАТІЯ: САМООРГАНІЗОВАНА ГРОМАДА І ДІАЛОГ З ВЛАДОЮ

Меджліс як демократичний інститут

Для пострадянської (або фроммівської авторитарної)¹ людини той факт, що звичайні громадяни можуть об'єднуватися і створювати стабільні суспільні інститути, автономні від офіційної влади, без або навіть попри санкції державних інститутів, виходить за межі інтелігібельності. У нашому польовому матеріалі є текст, який чудово ілюструє це спостереження:

...Что же такое меджлис? Что позволяет этой группке людей препятствовать государственной машине? Вот эта небольшая группа людей, тот небольшой объем знаний, который у них есть, тот небольшой физический объем, который у них есть, буквально несколько десятков человек, и целое государство не может с этим блоком справиться. Не понятно...²

Активіст ГО “Себат” Рінат Шаймарданов замислюється над феноменом Меджлісу і... приходиться до характерного конспірологічного пояснення: активісти Меджлісу лише знаряддя у великій змові всесвітнього масштабу, спрямованій на те, щоб завдати шкоди кримськотатарському народу (sic!), і цей план почав реалізовуватися дуже давно – принаймні з тих часів, коли Захід надавав підтримку радянським дисидентам:

Есть некие структуры, которые, возможно, стоят за пределами государства Украина. Внешние формы по отношению к Украине. И... проект “Мустафа Джамилев” создавался не Ющенко, Кучмой или даже Кравчуком, а с начала его деятельности, с 70-х годов.

Яким чином можлива організована автономна суспільна дія? У чому природа влади, яку має Меджліс, бо здатність “опиратися державній машині” означає мати якусь міру влади. Усе це законні питання, пошук відповіді на які становить необхідну передумову розвитку громадянського суспільства. Той спосіб, у який самі активісти національного руху обґрунтовують створені ними інститути, також є частиною відповіді на ці питання. У рамках відповіді, що її пропонує національний рух, автономність властива народу, нації, відповідно джерелом влади Меджлісу є кримськотатарський виборець. Отже, Меджліс отримує свою частку влади в той самий спосіб, що її отримують інститути держави. Цим пояснюється глибинне несприйняття Меджлісу з боку влади, яке важко не побачити навіть тоді, коли влада нібито йде на кооперацію з ним. Адже офіційна влада свідомо чи несвідомо бачить у Меджлісі конкурента. Вона, з одного боку, в якійсь мірі вимушена співпрацювати з Меджлісом, бо не може не усвідомлювати, що та частка влади, яку він має, справжня, що в рамках кримськотатарської спільноти Меджліс є, мабуть, більш легітимним владним інститутом, ніж сама держава. А з другого боку, влада ніколи не визнає Меджліс офіційно, бо то означатиме делегування владних повноважень, а це дорівнює щонайменше революції у способі державного управління. Адже, попри чималий зовнішній тиск, спрямований на децентралізацію, який спирається на світовий досвід, накопичений у сфері технологій управління як у державному, так і в приватному секторі, така інновація, як делегування повноважень, чи визнання будь-якої інстанції на ділі, а не на словах, як рівного партнера держави – усе це й досі

видається неможливим в Україні на фоні панівних тенденцій до надмірної концентрації влади на горі ієрархії та її ерозії на місцях.

Разом з тим у рамках таких уявлень не можна визнати не лише Меджліс, а й окремий, особливий статус кримськотатарського народу, бо ці питання поставлені в такий спосіб, що виокремити їх одне від одного не видається можливим. Отже, статус Меджлісу, що діє *de facto*, є мірою автономності цілої кримськотатарської спільноти. Саме цим можна пояснити ту суперечливу з погляду зовнішнього спостерігача ситуацію, коли Меджліс викликає потужну критику всередині спільноти, але існує консенсус щодо необхідності його збереження, аж до подеколи агресивної готовності обстоювати й захищати його. Усі ці смисли – від сприйняття Меджлісу як своєрідної запоруки державності до невідповідності між актуальним станом представницького органу кримських татар та ідеальними уявленнями – поєднуються в такому висловлюванні найбільш помітного опонента Меджлісу Васві Абдураїмова:

До момента институциализации государственности представительный орган крымских татар, бесспорно, нужен. Во-первых, как площадка для формирования соответствующей политической и национальной элиты. Как школа политическая. Этот представительный орган должен быть таковым на самом деле, а не пародией на представительный орган...³

Окрім закидів у бік Меджлісу, які можна вважати симптомом невдоволення статусом цілої кримськотатарської спільноти, існує й більш змістовна внутрішня критика. З огляду на те що, як було показано вище, основним ресурсом Меджлісу є його легітимність, отримана внаслідок демократичної процедури, особливо варто відзначити ті моменти, що стосуються дотримання Меджлісом демократичних процедур. Це в першу чергу стосується втручання Меджлісу у (ре)формування складу делегатів Курултая та того факту, що, попри декларації, Меджліс насправді має більше влади, ніж Курултай. Пор.:

Меджлис чисто сугубо исполнительная служба национального движения. Должна была четко выполнять поставленные съездом народным – Курултаем – задачи⁴.

Критику опонентів викликало виключення Руслана Бальбека зі складу Курултая:

Курултай – представительный орган, то есть он должен отражать все слои населения. ...Курултай это не партия, чтобы взять и исключить человека⁵.

Критики вказують на те, що Курултай як національні збори повинен мати у своєму складі представників опозиції, а не лише прихильників чинного керівництва Меджлісу:

...Курултай, который по своему определению представительский орган, там должны присутствовать мы (идеется про Хизб ут-Тахрир. – О. Б.), хотя мы там не присутствуем, там двухступенчатая система, попасть туда тяжело, разные представители оппозиции, тот же Бекиров, вся оппозиция, которая существовала, она была там в свое время. Ее поставили вне закона, то есть нарушился диалог, что в результате вынудило оппозицию прибегать порой к грязным методам, как сожжение чучела⁶.

Жваву дискусію у кримськотатарській спільноті викликають питання, пов'язані з процедурою виборів, зокрема право членів Центральної виборчої комісії бути обраними делегатами Курултая. Той факт, що члени виборчих комісій різного рівня самі брали участь у виборах, був одним із пунктів критики Меджлісу з боку опозиції⁷. Предметом обговорення також стала традиція поетапного проведення виборів та доцільність обмеження права бути обраними для осіб, що мають судимість. При цьому ЦВК виступила проти поетапних виборів, заперечуючи нібито економічну доцільність такої процедури порівняно з одночасним проведенням виборів⁸. Особи, що мають судимість, право бути обраними зберегли, причому аргументом на їхню користь стало твердження про те, що багато ветеранів національного руху в радянські часи були засуджені за

політичну діяльність. Іншим питанням, яке розглядалося в рамках цієї дискусії, було врегулювання відносин між конкурентними групами, або “кримськотатарськими громадськими та політичними організаціями та блоками”. У підсумку обговорення було дещо вдосконалено змішану систему виборів⁹. Уся ця дискусія вочевидь зачіпає інтереси найбільш активних груп, у першу чергу тих, хто хоча б теоретично розраховує на реалізацію права бути (пере)обраним, та в другу чергу тих, хто має чіткі преференції щодо підтримки тих чи інших груп.

У ширшому форматі критика процедурних аспектів функціонування Меджлісу та Курултаю викриває низку проблем, пов’язаних зі структурними умовами ефективного залучення громадян до процесу врядування. У намаганні позбутися опонентів у лавах делегатів Курултаю лідерська група Меджлісу продовжує дотримуватися логіки поведінки активістського руху. Така поведінка є цілком прийнятною і для груп тиску – адже насправді, чи може, припустімо, профспілка дозволити собі мати потенційних штрейк-брехерів у своїх лавах? З іншої точки зору, наведена критика вказує на структурну прогалину в самому устрої кримськотатарського громадянського суспільства¹⁰ – дефіцит вільних просторів (free spaces of civil society), де політичні опоненти могли б підтримувати комунікацію без моральної або подеколи й фізичної небезпеки для себе¹¹. З вищенаведеної критики випливає, що таким майданчиком точно не є Курултай. Треба при цьому зважати на те, що причини, з яких лідерська група діє саме в такий спосіб, не варто вважати цілком надуманими. Критики, вочевидь, не усвідомлюють тих ризиків, яких зазнає Меджліс, як організація, що діє у переважно ворожому оточенні, як і того, що навіть за сприятливих умов кожна організація може витримати лише певний обсяг внутрішніх протиріч без ризику розпаду або втрати курсу. Утім чинна схема відносин між Курултаєм і Меджлісом видається не оптимальною – насправді, саме такі системи самоврядування, які складаються з ширших представницьких зборів і значно меншої за складом і, відповідно, більш операціональної президії, що формується на їхній базі, власне, й покликані забезпечити певний баланс між плюралізмом опінії та потребами збереження послідовного курсу.

Але така лінія поведінки щодо опонентів ґрунтується не лише на міркуваннях тактичної доцільності. За нею стоять ще й певні ідеологічні настанови, в основі яких уявлення про внутрішній простір спільноти як строго впорядкований, ієрархічний і повністю гармонійний універсум. У рамках таких уявлень про національну єдність одностайність є цінністю, а плюралізм радше небезпекою. Усі суспільні інститути – не лише власне представницькі органи чи органи самоврядування, а й організована релігія в особі Муфтіяту – мають бути підпорядковані єдиному задуму національного відродження. Але принциповим є те, що інші гравці, які в той чи інший спосіб претендують на те, що вони становлять суспільно-політичну альтернативу, – кримськотатарська світська опозиція, релігійна опозиція, Себат, – насправді поділяють такі само настанови. Відмінність полягає бодай у тому, що такий само гармонійний універсум має, за їхніми уявленнями, обертатися навколо пропагованих ними цінностей (напр., ісламських) та надавати саме їм найвищий ранг у ієрархії. Цікаво, проте, що критика опонентів формується з позицій демократичних цінностей. Так, представники Хізб ут-Тахрір вбачають “определенные авторитарные тенденции” в діяльності Меджлісу¹². Вони (разом з іншими представниками релігійної опозиції) в першу чергу заперечують його право контролювати релігійну сферу: “ДУМК и Междлис, к сожалению, я рассматриваю как одно целое, потому что на самом деле это так”¹³.

Наведена критика дозволяє під іншим кутом зору поглянути на проблему участі громадян у прийнятті суспільно значущих рішень. Наявність представницького органу наче перетворює кримськотатарську спільноту з того стану, який Мансур Олсон називає “забутими групами” або “тими, хто страждає в тиші”¹⁴, в організовану спільноту, здатну більш-менш ефективно відстоювати принаймні частину своїх колективних інтересів у комунікації з формальною владою. Міллі Меджліс, місцеві меджліси

на локальному рівні сприяють подоланню відстані між формальною владою і кримськотатарською спільнотою, місцевою владою і місцевою кримськотатарською громадою, примушуючи владу до певної міри враховувати те, що може бути подано як національний інтерес. Але чи долається в такий спосіб аж уся відстань від окремого громадянина з його потребами (або принаймні місцевої громади, на відміну від цілої кримськотатарської спільноти) до влади? Наскільки доступним і відкритим для громадян та громадських ініціатив знизу є сам Меджліс?

За нашими даними¹⁵, Меджліс видається більш доступним і дієвим інститутом порівняно з формальною владою з погляду реалізації інтересів громадян (точніше, реагування на їхні звернення). У матеріалі проведених нами глибинних інтерв'ю є цікаві свідчення про те, як громадяни намагаються втручатися в діяльність регіональних меджлісів. Пор.:

Мой отец – он такой активный, все ему надо. Сидел бы, допустим, ну что там, пенсия, там, 76 лет, нет, вот там: что наш Меджлис, почему ничего не делает? – там пойдет и нервы треплет члену меджлиса: это неправильно сделали, это правильно сделали¹⁶.

У конфліктній ситуації в Алушті, коли керівництво місцевого меджлісу виступило з публічною критикою лідерів Міллі Меджлісу в програмі національного телеканалу, місцеві “старики” вирішили, що “надо спасать Меджлис”¹⁷. Позиція, сформульована в такий спосіб, зрештою призвела до зміни керівництва місцевого меджлісу під суспільним тиском. Ця ситуація дозволяє побачити соціально-семіотичну глибину в розумінні значення Меджлісу як “представницького органу”. У цьому контексті Меджліс виступає як частина групової ідентичності, зовнішнього іміджу кримськотатарської спільноти, який вона демонструє світові, що накладає певні моральні обмеження на поведінку членів організації. Моральна оцінка взагалі відіграє дуже важливу функцію у внутрішній кримськотатарській критиці Меджлісу.

Але погляд на Меджліс як близьку владу, на яку можна вплинути, як джерело підтримки або прямої допомоги змінюється зі зміною поколінь. Молодші групи з меншою імовірністю звертаються до Меджлісу з будь-яких питань. Для того, очевидно, є декілька причин. По-перше, привертає увагу той факт, що у кримськотатарській спільноті спостерігається чітка кореляція між віком і моральним авторитетом, характерна для більш традиційних суспільств. Так, опінії “старих”, “ветеранів” є важливою складовою соціальних санкцій. Наприклад, опозиція до Меджлісу активно намагається мобілізувати собі на підтримку “ветеранів національного руху”. Іншим, ще більш важливим чинником, на нашу думку, є безпосередній досвід взаємодії з лідерським активом Меджлісу під час протестних акцій 1990-х років, якого не має молодь. Для останньої Меджліс видається більш подібним до формальної бюрократії – вони бачили членів Меджлісу переважно вже в кріслах, а не в полі, як їхні батьки.

У рамках сучасних уявлень фінансова прозорість і підзвітність вважаються необхідними характеристиками демократичності суспільних інститутів. Існує спеціальний орган, покликаний забезпечувати підзвітність кримськотатарських представницьких органів, – Ревізійна комісія Курултаю, серед обов'язків якої¹⁸:

- осуществляют контроль за работой и финансовой деятельностью Меджлиса крымскотатарского народа;
- производит проверку целевого использования денежных средств и материальных ценностей, находящихся в распоряжении Меджлиса крымскотатарского народа, созданных им органов, а также других органов национального самоуправления;
- рассматривать жалобы, заявления, обращения граждан и организаций по вопросам деятельности органов национального самоуправления всех уровней и выносить по ним мотивированные решения;
- систематически информировать через средства массовой информации общественность о ходе выполнения решений Курултая и деятельности Меджлиса крымскотатарского народа.

Окреслений у Положенні про Ревізійну комісію механізм забезпечення зворотного зв'язку з громадськістю демонструє інституційну спорідненість з відповідними радянськими підходами. Ті самі уявлення покладені і в основу чинного нині Закону України “Про звернення громадян”¹⁹. Проте в рамках сучасних уявлень про якісне врядування (good governance) обов'язок реагувати на звернення громадян становить лише необхідну, але аж ніяк не достатню умову забезпечення ефективної підзвітності діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування. Відсутність проактивних зусиль з боку держави, спрямованих на інформування громадськості, фактично означає те, що тягар забезпечення прозорості держава перекладає на громадян, бо для її забезпечення саме вони покликані виступати як ініціатори і витратити неабиякі власні зусилля. При цьому зрозуміло, що щільний і якісний контроль за діяльністю органів врядування в описаний спосіб можливо забезпечити лише за умов, коли формування подібних запитів та звернень поставлено на професійні засади.

Отже, так само, як і у випадку з державними органами, пасивний метод забезпечення підзвітності кримськотатарських представницьких органів залишає багато простору для необгрунтованих звинувачень і просто міфів, пов'язаних із тим, як Меджліс отримує і використовує публічні кошти. Як ілюстрацію до цього дозволимо собі навести одну з найбільш яскравих і руйнівних для престижу Меджлісу легенд. У приватних розмовах нам неодноразово доводилося чути, що керівництво Меджлісу нібито отримало величезну фінансову допомогу²⁰ від міжнародних донорів, яку воно нібито розподілило на користь обмеженого кола своїх прихильників. У тих особливих умовах, у яких перебуває кримськотатарська спільнота, відсутність достатньої прозорості є серйозним чинником ерозії авторитету і легітимності її представницьких органів. Але, зважаючи на ці особливі умови, не можна не враховувати й зворотний бік проблеми. Адже інформація про ресурси Меджлісу цікавить не тільки громадян, колективні права яких він покликаний репрезентувати, а й численних опонентів, у тому числі таких, що мають у розпорядженні набагато більші владні ресурси. Чи не зашкодить, наприклад, демістифікація фінансових умов функціонування Меджлісу тій справі, яку він обстоює? Фінансова незалежність є важливою частиною автономії будь-якого суспільного інституту, але в сучасному українському суспільстві, де публічні фінанси становлять одну з найбільш непрозорих і корумпованих сфер, де фіскальні установи використовуються у невластивих цілях як інструмент політичної або економічної конкуренції, де вибірково застосовується правосуддя, фінансова незалежність інститутів громадянського суспільства не гарантована майже нічим. За цих умов камуфляж і містифікація є найкращим методом забезпечення автономії будь-якого інституту громадянського чи економічного, який не хоче або не може брати участі у клієнт-патронських відносинах, що пронизують мейнстрім української політики і ділового світу.

Матеріальні внески важливі не тільки у прямій формі як фінансовий ресурс, вони несуть велике символічне навантаження. У суспільній свідомості гроші тісно пов'язані із самим феноменом влади²¹. З одного боку, наявність загальних внесків є підтвердженням легітимності організації, вони створюють у кожного рядового члена відчуття “власності”, тобто того, що це є насправді твоя справа, бо ти вклався в неї²². Звідси постійні розмови про необхідність введення закятю (традиційного релігійного податку, який регулюється нормами ісламського права). Чому в цій дискусії використовується саме шариатський термін, а не податок, не членський внесок? Релігійна санкція реабілітує гроші, за якими в пострадянській суспільній свідомості закріпилися уявлення як про щось брудне, – переводить їх із темряви фінансів у світлу сферу моральних зобов'язань²³. Так само вона вдало маскує той факт, що йдеться про збір внесків на політичні цілі, а політична сфера за пануючими уявленнями також сприймається як нечиста. У підсумку виявляється, що говорити про загальнообов'язкові матеріальні внески можна хіба що в таких ось метафоричних термінах, суспільство в кримськотатарському сегменті, так само як і в загальноукраїнському контексті, напевно, ще не дозріло до розуміння того,

що якщо ти хочеш мати якісь матеріальні наслідки від суспільно значущої діяльності, то комусь за це треба платити. Наслідком поновленої дискусії на тему індивідуальних внесків станом на 2013 рік, напевно, можна вважати рішення, що кандидати в Курултай тепер мусять наразі робити особистий фінансовий внесок на витрати, пов'язані з проведенням голосування. Але варто звернути увагу на те, що в такому форматі індивідуальні внески збираються не на підтримку суспільно значущої політики, а за право на особисту роль у ній. Стійкий асоціативний зв'язок між політикою і приватним інтересом, таким чином, залишається непорушним.

З другого боку, в рамках панівних уявлень гроші становлять частину магії влади. Навіть кримські чиновники пошепки готові визнати Меджліс формою влади, але не тому, що він є демократично обраним органом, а тому, що він, на їхню думку, розпоряджається якимись "фінансовими потоками", які він нібито отримує з-за кордону. Частиною процедури відправлення влади як культу в рамках архаїчних уявлень є обдарування нужденних. Це створює ефект влади як нескінченного джерела усіляких благ. Давати гроші само по собі є атрибутом влади. Отже, коли активіст збирає по 20 гривень із членів громадської організації і виявляється, що вони разом можуть виконувати щось, чого до цього часу не зміг робити Муфтіят, тісно пов'язаний з Меджлісом, він говорить: "...а они почему раньше сами не делали, у них же материальная база, а мы скидываемся, грубо говоря, по двадцать гривень"²⁴. Він відчуває, що внаслідок свого матеріального внеску він дістав права давати оцінку тим, хто перебуває в позиції влади. Отже, отримувати гроші означає отримати певний моральний авторитет, тобто якусь частку влади. Збирати внески, зрештою, означає не тільки отримувати щось, а й ділитися – владою. Відомий усім факт, що внески Меджліс отримує від найбільш забезпеченої частини кримськотатарської спільноти, на фоні подібних уявлень прочитується частиною кримськотатарської спільноти як те, що багатії заволоділи Меджлісом.

Організацію, яка живе в рамках подібних уявлень, не було б коректно кваліфікувати просто як недемократичну (або частково авторитарну). Той факт, що Меджліс ще не досяг відповідного рівня демократичної участі і функціонує в рамках таких уявлень, радше свідчить просто про те, що він не є повністю сучасною організацією. Але наразі заради справедливості треба зазначити, що ступень його "несучасності" напевно відповідає стану суспільної свідомості. З другого боку, враховуючи наполегливі спроби реформуватися, він є організацією, яка намагається осучаснити свої політичні практики.

Опозиція та автономні групи в умовах обмеженого плюралізму

Під кримськотатарською опозицією прийнято розуміти світські групи, які виступають проти лідерів Меджлісу кримськотатарського народу. На відміну від політичної опозиції у класичному розумінні цього терміна, кримськотатарські опозиційні групи не є опозиційними внаслідок відмінності їхніх ідеологічних засад. Усі вони так чи інакше поділяють ідеї та цінності кримськотатарського національного руху. Ці групи не пропонують ані відмінного від Меджлісу бачення інтересів кримськотатарського народу та суспільно-політичних проблем, що їх можна вважати актуальними для кримськотатарської спільноти на поточному етапі, ані, по суті, навіть шляхів розв'язання цих проблем²⁵.

В уявленні опонентів, у підсумку головною провиною Меджлісу є недостатня (або нешира) відданість його очільників цінностям національного руху. У першу чергу йдеться про ідеал національної державності. А отже, ідейним гаслом кримськотатарської опозиції є повернення до основ. Сценарій, типовий для кризових станів як у радянській, так і всесвітній історії: згадаймо ностальгію по "справжньому" Леніну за Горбачова, повернення до первісного ісламу та справжнього християнства за всіх часів. Але це також резонує з уявленням про ранній період в історії Меджлісу, коли він був на піці власної популярності, та часи розквіту національного руху, з притаманними їм відчуттями присутності, безпосередньої участі в історичній події, у творенні майбутнього

власної громади, єднання, згуртованості із співвітчизниками, віри у лідерів, у можливість і близькість остаточної перемоги, як про своєрідну золоту добу²⁶.

Критичний дискурс, що його генерують опозиційні групи, який подеколи завдяки створеним ними інформаційним приводам лунає доволі гучно, зосереджується на двох ключових напрямках: (1) моральній критиці провідних членів Меджлісу та (2) критиці способу, в який діє Меджліс, у першу чергу його відносин із владою. Отже, відправною точкою в оцінці самих опозиційних груп так само варто вважати їхні відносини з іншими суспільно-політичними акторами – Меджлісом, владою та громадою. З цього погляду серед опозиції можна виділити групу, яка від початку не брала участі у створенні Меджлісу, це в першу чергу колишні прихильники Юрія Османова (НРКТ), серед яких чи не найбільш помітним є Васві Абдураїмов. Далі йдуть постаті, які раніше були членами Меджлісу або делегатами Курултаю, але на різних етапах віддалилися від них. Одним з останніх прикладів є колишній голова юридичної служби Меджлісу Недір Бекіров. Іншим визначальним чинником щодо оцінки опозиції є відносини із владою. Помітним трендом серед опозиційних кіл є схильність до більш тісної співпраці з владою. Помітна також тенденція з боку влади використовувати наявність опозиції до Меджлісу як аргумент на користь нібито послаблення останнього. Цікаво, що теплим відносинам між опозицією і владою не заважає той факт, що в публічних деклараціях щодо шляхів реалізації пріоритетів кримськотатарського руху опозиціонери часто звучать радикальніше за представників Меджлісу. Це стосується кримськотатарської державності, статусу кримськотатарського народу, тобто саме тих питань, які стикаються з найбільшим нерозумінням з боку українських урядовців, адже в тому способі, в який ці питання подаються, останні зазвичай бачать загрозу для концепції унітарної української державності. Відсутність будь-яких застережень з боку влади щодо змісту політичних поглядів опозиції свідчить про те, що чиновників насправді не дуже й цікавить зміст кримськотатарського опозиційного дискурсу, достатньо, що вони зчитують у ньому сигнали лояльності і щире прагнення підірвати авторитет Меджлісу. Одним з останніх кроків, який влада зробила назустріч опозиції, було введення її провідних членів у лютому 2013 року до складу Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України²⁷ – органу, який від початку був задуманий як спосіб введення Меджлісу в правове поле. Іншим моментом, який яскраво відрізняє опозицію від інших загонів кримськотатарського національного руху, завжди була її орієнтація на Москву²⁸. Одним із перших кроків Ради представників у 2013 році стала підготовка звернення по допомогу до Президента Росії²⁹. Таку парадоксальну на перший погляд позицію насправді легко пояснити. Москва так і залишилася для групи, що сформувала кістяк кримськотатарської опозиції, єдиною справжньою владою.

Провладна і проросійська платформа опозиційних груп – це не просто тактичний крок, це погляди, переконання, вкорінені в політичні практики, що формувалися протягом десятиліть. Це погляди людини, цілком сформованої в тоталітарному суспільстві, для якої влада є єдиним джерелом суспільних благ, єдиним двигуном будь-яких суспільно значущих зрушень. Важливо також, що це погляди людини, яка відчуває свою належність до переслідуваної групи, страждає від цього, але має майже релігійну віру в те, що саме ця влада, що є джерелом її страждань, має зрештою відновити справедливість. У нашому матеріалі найкращим транслятором цієї школи думки виявився Рінат Шаймарданов, який у манері, притаманній новонаверненим³⁰, представив ці погляди в найбільш лаконічній, мабуть, навіть дещо гротескній формі:

Есть правильная игра, когда сверху есть лидер, который ведет в политических кругах политические разговоры, и есть народная масса, которая создает этому лидеру вес, которая позволяет ему говорить от имени народа: я могу успокоить, если народу будет дано то-то и то-то... Национальное движение создано коммунистами на основе ленинских идей. Все должно быть в рамках законов государства, государство должно было вернуть татар организованно. Развал СССР свел на нет всю многолетнюю деятельность крымско-

татарського національного руху... Мустафа Джемілев не учасник національного руху, він дисидент. Вони цікавилися не стільки національним рухом, як боротьбою з самою системою. Тому дуже дивно для мене, чому, коли в Україну, вже незалежну, почали повертатися татари, коли почався процес організованого повернення, чому лідером цього народного руху став людина, який не був в цьому русі³¹.

Парадоксально на перший погляд єдиність зовнішніх опонентів Меджлісу, які стоять на позиціях російського націоналізму, і внутрішніх, які, відповідно, є татарськими націоналістами, – не більше ніж ілюзія сприйняття. У вжитку цих двох груп “меджліс” має відмінні значення, хоча не виключено, що й тим, і іншим інколи здається, що вони насправді мають однакове розуміння, як це часто здається людям, які вкладають різний сенс у ті самі слова. Коли, наприклад, болгарин каже росіянину “направо”, то не очікує, що той повертатиме, бо має на увазі “прямо”. У нашому випадку питання дещо складніше. Йдеться, мовою лінгвістики, про різні моделі метонімічного перенесення. Коли російські націоналісти говорять про Меджліс як “незаконну організацію”, то мають на увазі усі представницькі органи кримських татар і само по собі право цієї етнічної спільноти мати власне політичне представництво. Усе це вони вважають незаконним, а відповідно таким, що має бути заборонено, тобто позбавлене права на існування. Але в першу чергу вони бажать зла певній невеликій групі лідерів і щиро переконані, що якщо позбутися її, то автоматично зникне й усе решта, мабуть, не буде й кримськотатарського питання взагалі. Цю лідерську групу вони (за принципом метонімії) також називають “меджліс”. Кримськотатарська опозиція, коли вона в негативному сенсі вживає термін “меджліс”, має на увазі лише оце, останнє значення. У такому розумінні терміна “меджліс” погляди кримськотатарської опозиції дещо збігаються з позицією російських націоналістів Криму й місцевої влади. Саме до “меджлісу” в такому розумінні, як певної групи лідерів, вона й перебуває в опозиції. Але опозиційні групи аж ніяк не заперечують права кримських татар на власне політичне представництво, навіть політичну автономію, і, отже, погляди їхні є протилежними до того, чого прагнуть добитися зовнішні опоненти Меджлісу. У певному сенсі кримськотатарська опозиція є навіть комплементарною до Меджлісу.

Опозицію, яку медіа інколи називають “диванною партією”³², можна представити як групу публічних фігур, навколо яких утворюються більш-менш стабільні кола прихильників. Дехто з цих постатей демонструє здатність приваблювати до себе певне число людей і втримувати їх в орбіті, а деякі інші об’єднання швидко розпадаються. Серед найбільших і відносно стабільних груп можна назвати Міллі Фірка. Число її активних прихильників складає близько 15 осіб. Надгрупи – останньою спробою об’єднати різні загоны опозиції був Кримськотатарський народний фронт – не демонструють стійкості. Навряд чи можна назвати хоч би одну помітну подію під гаслами цього утворення, окрім скандальної історії зі спаленням опудала лідера Меджлісу, якою КНФ намагався заявити про себе широкій громадськості³³. Той факт, що опозиція показує такі межі зростання, можна пояснити загальними соціальними закономірностями формування груп³⁴ та структурними обмеженнями, що їх накладає місцеве культурно-політичне середовище. В умовах, у яких живе на сучасному етапі кримськотатарська спільнота, враховуючи її чисельність, певну культурно-соціальну ізоляваність, особливості владних відносин, неважко собі уявити формування малих моноетнічних груп, об’єднаних певними спільними інтересами, які складаються з найбільш соціально активних членів громади³⁵. Такі групи часто формують кістяк місцевих меджлісів або групи місцевих опонентів Меджлісу, чия опозиція часто має зовсім не ідейні причини. Але подібній групі доволі важко подати себе як представника якоїсь ширшої – насправді великої соціальної групи, – бо для цього як мінімум треба бути здатним запропонувати свій особливий політичний проект.

За певних умов навколо активної малої групи може сформуватися ширше суспільне утворення, наприклад, на основі спільної місцевої ідентичності, як-от земляцтва. Але стабільність такої ширшої групи, побудованої на слабких зв'язках, залежатиме від наявності чітко визначеного, активного і забезпеченого певними ресурсами ядра. Саме тому доводиться чути про айсерезьке, тарактаське земляцтва, але далеко не в кожному районі, де компактно проживають кримські татари, формується відчуття якоїсь особливої регіональної ідентичності. У формуванні локального консенсусу певну роль відіграють і земляцтва на основі колишніх діаспор – таманці, кубанці, краснодарські, кримські, херсонські тощо. За свідченням Абдурешита Джемпарова, “всі земляцтва більш-менш збираються”³⁶. Характерно, що відповідні діаспорні групи менші за розміром порівняно з тими, що повернулися з Узбекистану. Відома принаймні одна спроба створення політичного об'єднання на основі земляцтв – Загальнонаціональні збори, які були ініційовані 5 жовтня 2007 року³⁷. Один з організаторів Зборів А. Джемпаров так описує процедуру проведення Зборів:

Режим работы собрания не регламентированный – без мандатов, без делегаций, кто пришел, тот и пришел – как у Малахова³⁸. ...Пусть говорят, а там мы выжимки возьмем...

Цікаво також, яким чином Джемпаров формулює місію Зборів:

У нас есть Меджлис, но я думаю – этого мало. Одной степени защиты мало. Нужна еще структура, которая будет служить в качестве иммунитета и [будет еще одной] степенью защиты того же движения. Руководствуясь той же декларацией, теми же принципами. ...Есть партийные органы, а есть советские.

При цьому Джемпаров свідомий того, що “Меджлис – представительный орган, не терпит, чтобы был кто-то другой, кроме них”. Але, на відміну від лідерів Міллі Фірка, він також свідомий того, що відсутність ідеологічних розбіжностей має означати, що Збори не становлять політичної альтернативи, а отже, не є опозицією до Меджлісу:

Мы не выступаем против Меджлиса, поддерживая Декларацию³⁹, мы тем самым признаем Меджлис.

При цьому досвід Зборів, які так і не змогли, здається, за п'ять років, що минули з моменту їхнього заснування, стати впливовою організацією, говорить дещо про настрої соціально активнішої частини кримськотатарської спільноти. По-перше, триває пошук нових форматів, які могли б інституційно підтримувати суспільну комунікацію, причому джерелом натхнення стає не тільки досвід радянського періоду, а й сучасні засоби масової інформації (програма Малахова “Пусть говорят”)⁴⁰. Відкритий формат Зборів свідчить про попит на вільніші простори суспільного діалогу, його також можна прочитати як своєрідний коментар щодо позірної бюрократизації Меджлісу. Цікавим моментом також є претензія на “загальнонаціональний” статус, у якій можна побачити характерне прагнення досягти максимально вищого ієрархічного статусу, за яким, мабуть, стоїть дефіцит віри у потенціал звичайної громадської ініціативи на базовому рівні (grass root). Громадянське суспільство, очевидно, ще не відчуває себе самоцінним і прагне бути бодай якимось подібним до інститутів формальної влади. Характерно також, що, на відміну від кримськотатарської опозиції, Джемпаров у 2013 р. не відмовився від участі у виборах до Курултаю.

На тлі конфлікту між Меджлісом та опозицією постійно виникають ініціативи посередництва та примирення. У нашому матеріалі з подібною ініціативою намагалася виступити організація ветеранів національного руху “Намус”⁴¹. Лідер Кримськотатарського молодіжного центру Іскандер Барієв теж намагається подати свою організацію як політично “нейтральну” в цьому протистоянні:

Мы позиционируемся как крымскотатарская организация, которая хочет развития народа, соответственно, мы не должны занимать ту или иную сторону, мы должны показать слабую и сильную сторону одной стороны и слабую и сильную сторону другой стороны.

Але таке поєднання “сильних сторін” на практиці виявляється не більш як риторикою, бо, коли політичне протистояння сформульоване в термінах гри з нульовою сумою, поєднувати важко. Іскандер Барієв також запропонував прийняти “Положення про опозицію” і створити кримськотатарську Раду національної безпеки, надорган за участю представників Курултаю та опозиції, “для того чтобы в рамках этого совета определить ту наивысшую планку критики, внутренней борьбы, за которую заходить нельзя в интересах национальной безопасности”⁴².

Цікаво, що усі ці інституційні новоутворення – барієвська Рада національної безпеки, покликана розв’язати дилему “безпека vs. політичний плюралізм”, джеппарівські Загальнонаціональні збори, що мають посилити представницькі органи, як “радянські органи посилювали партійні”⁴³, – концептуалізуються в поняттях, які належать до уявного проекту державотворення. Кримські татари є, мабуть, єдиною етнічною спільнотою в Україні, яка має доволі чітко виділену сферу політики. Не тільки Меджліс кримськотатарського народу “не є громадською організацією”, попри наполегливі спроби влади примусити його зареєструватися в такий спосіб⁴⁴, а й нові союзники теперішньої влади Міллі Фірка та інші опозиціонери, хоч би як не оцінювала сама влада й громадська думка їхні здібності, також є елементами політичної сфери, ширшої за Меджліс. У спробі посилити вплив на кримських татар влада, як їй здається, бере опозиціонерів на службу до себе, але тим самим вона насправді збільшує ставки в кримськотатарській внутрішній політичній грі, розширює і наповнює більшим змістом простір кримськотатарської політики і тим самим потенційно сприяє здійсненню саме того проекту, запереченням якого вона від початку була мотивована в цих своїх діях.

Антагонізм усередині спільноти сприймається як небезпека багатьма. При цьому часто здається, що причиною цієї небезпеки є сам факт наявності іншої позиції, поглядів або інтересів. Прагнення певного ступеня автономії від тиску більшої групи, права мати свій вільний простір також визнається як небезпека і зазвичай пояснюється спробами (зовнішніх) ворожих сил розколоти єдність спільноти⁴⁵. Визнання розмаїття поглядів, позицій, інтересів, ба більше – допущення певної автономії всередині спільноти дорівнювали б визнанню плюралізму як суспільної цінності. А чи не воліє кримськотатарська спільнота в цілому мати подібну автономію в рамках більшої спільноти громадян, аби зберегти ті свої характерні відмінності та інтереси, які не обов’язково є цінністю для інших? Те, що кримськотатарський національний рух, як представлений у Курултаї, так і той, що опинився поза його межами і наразі називається опозицією, до цього часу не зміг добитися реалізації жаданої автономії для кримських татар⁴⁶, є прямим наслідком того, що в ширшому українському суспільстві ані політичний плюралізм, ані культурне розмаїття поки що не визнані як цінності. Але не тільки авторитарна влада відштовхує плюралізм. Супротивниками плюралізму також є усі загони кримськотатарської опозиції, бо їхні лідери вважають, що лише вони мають право на спадок кримськотатарського національного руху і право представляти інтереси кримських татар. Так само Меджліс навряд чи бачить своє завдання в розширенні сфери плюралізму. Але несприйняття плюралізму аж ніяк не заважає наявності протилежних поглядів та інтересів, реальній суспільній конкуренції. Відсутність нормальних умов для реалізації плюралізму насправді збільшує ступінь антагонізму в суспільстві й насправді робить цей антагонізм небезпечним з погляду збереження певного рівня соціальної згуртованості (*social cohesion*). У політичній сфері поляризація не лише унеможливорює компроміс, а й консервує полярні позиції, заважаючи виробленню нових смислів. Тому не дивно, що зовнішнім спостерігачам часто здається, що “справжнім” змістом дуелі на відстані, яка замінила собою змістовний діалог, є “особисті амбіції й прагнення до влади”⁴⁷ з боку лідерів опозиції і, відповідно, бажання захистити своє право на лідерство з боку членів Меджлісу.

Один з опитуваних нами кримськотатарських експертів зауважив: “Сегодня в нашем положении плачевном создавать оппозицию, я считаю, неправильно”⁴⁸. У розумінні

опозиції як інституційного зрадника або принаймні як зайвого елемента, якого бажано позбутися у важкі часи, кримські татари не унікальні. Парадоксально, але й опозиціонери теж схильні так само розуміти значення інституту, який вони репрезентують. Вони сприймають свій статус як тимчасовий, як якусь невдачу, що спіткала їх на шляху справедливої боротьби, і бачать своє першочергове завдання в усуненні своїх опонентів від влади. Влада сприймається як винагорода за певні чесноти. Такою наразі є політична культура в цілій Україні, а не лише в кримськотатарській політиці. Попри нагальну потребу в докорінній економічній і суспільно-політичній трансформації, проте, щоб запропонувати суспільству якісь реформи, альтернативні підходи до розв'язання старих проблем, відкрити нові перспективи суспільного та економічного розвитку в передвиборчих текстах, як правило, не говорять, а якщо й говорять, то нещиро і не надто компетентно. У пострадянській політичній культурі існує певна лакуна: і політичні еліти, і українське суспільство в цілому й досі не оцінили функціональної необхідності інституту опозиції в демократичній системі управління для збереження стабільного розвитку⁴⁹.

Тоді як Міллі Фірка та інші ідейно близькі до Меджлісу опозиційні групи цілком зосереджені на боротьбі за владу⁵⁰, найбільший ідейний супротивник, Хізб ут-Тахрір, намагається поступово переформатувати увесь політичний простір⁵¹. На фоні цих двох амбітних проектів з відкладеними і не повністю передбачуваними наслідками існує інший конкурентний проект, який можна теж віднести до царини політичного ісламу. Він побудований на поєднанні тактичних переваг політичної опозиційності і відмінної ідеологічної бази, що дозволяє йому досягти помітного ступеня операційної автономії від Меджлісу, кримськотатарського громадянського суспільства та зовнішніх впливів, у тому числі спроб кооптації з боку влади. Йдеться про ГО "Себат", спадкоємця ГО "Авдет". Автономність цієї організації має кілька важливих проявів: Себат (майже) не знає такої критики з боку Меджлісу, як офіційна опозиція, хоча дозволяє собі робити те саме в політичній сфері – вступати в альянси з відмінними від підтриманих Меджлісом загальнонаціональними політичними партіями, вести окремі переговори з владою; має більшу за всі опозиційні групи разом громадську підтримку. Серед конкурентних переваг Себату як автономної групи можна назвати такі: (1) у кримськотатарській політиці Себат є тактично виваженим і втримується від зайвих кроків, наприклад, він є опозиційним лише тоді й настільки, наскільки бачить можливість отримати від цього конкретний зиск; при тому, що мобілізаційний потенціал Себату є більшим за офіційну антимеджлісівську опозицію, він ніколи не висував претензій на те, що представляє увесь кримськотатарський народ; (2) діяльність Себату побудована на реальному інтересі, який в історії репатріації найбільше об'єднував людей, – боротьбі за земельні права, – посиленому ще й особливою релігійною ідентичністю (актив Себату наразі складається з членів салафітських громад, серед яких провідники Себату користуються ще й релігійним авторитетом); (3) Себат зміг забезпечити власну економічну незалежність і навіть, за певних застережень⁵², успішність. Важливо відзначити, що Себат є організацією, яка виникла й розвинулася доволі спонтанно. Вдале поєднання вищенаведених чинників, що допомогло Даніялу Аметову пройти шлях від рядового бійця Адалету до створення цілком автономної групи, а теперішньому Авдету/Себату тривалий час залишатися на плаву, сталося внаслідок оптимальних тактичних рішень, що їх послідовно приймали Даніял Аметов та його найближчі помічники.

Наразі кримськотатарський публічний простір маркований таким чином, що він автоматично нав'язує антагоністичні позиції. Кримськотатарській спільноті, як і цілому українському суспільству, бракує нейтральних майданчиків⁵³, які допускають наявність альтернатив. Але ситуація тут не є аж зовсім безнадійною, і певні позитивні зрушення все ж таки відбуваються. Хоча у кримському політичному ландшафті й важко собі уявити неантагоністичну організацію⁵⁴, політично незаангажовані публічні фігури, наприклад, існують, і їх стає дедалі більше⁵⁵.

Заключні тези: від організованої до демократичної громади?

Від самого моменту заснування Меджліс є предметом пильної уваги й критики. У найбільш аргументованій та інформованій частині ця критика адресована Меджлісу та іншим кримськотатарським представницьким органам як демократичним інститутам. У тому вигляді, в якому вона є наявною в публічній дискусії, ця критика видається надто залежною від впливу мотивів та інтересів тих, хто критикує⁵⁶. Але питання про те, що являє собою Меджліс як демократичний інститут, заслуговує на те, щоб бути поставленим і у форматі неупередженого аналізу (умовно *sub specie aeternitatis*). Для цього треба помістити його в місцевий соціально-політичний контекст.

На політичній мапі України кримськотатарські представницькі органи становлять унікальний приклад політичного інституту, який має певний обсяг цілком реальної влади, причому побудованої не на засадах примусу – це майже в чистому вигляді влада в сенсі англійського *authority*, на відміну від *power*. Завдяки Меджлісу чи не найбільш пригнічена спільнота в Україні дістала кращі шанси захистити свої права – інакше кажучи, відстань між владою і громадянами (*government & governed*) було помітно скорочено, хоча й не таким чином, як того очікували більшість громадян і власне сам Меджліс. Важливо також відзначити, що цей параметр не є стабільним, він є підданим ерозії тією мірою, якою зусиллями тієї ж самої влади може зазнати ерозії авторитет Меджлісу.

Отже, одне з суттєвих обмежень демократичності Меджлісу полягає у впливі зовнішнього політичного контексту, який є висококонкурентним, але недемократичним за своєю природою, бо конкуренція, яка ведеться на жорстких принципах гри з нульовою сумою, по суті, виключає будь-який плюралізм. Обмеження плюралізму є іманентним і самому Меджлісу як спадкоємцю національного руху, бо свобода й автономія, які обстоює етнічний націоналізм, не дорівнюють свободі й автономії в рамках ліберальних концепцій⁵⁷. У кримськотатарському середовищі триває пошук інших як ідеологічних, так і інституційних засад, здатних реалізувати жадані свободу й автономію. Пошуки нових основ моралі й соціальної справедливості спрямовують частину з них до альтернативних щодо світського націоналізму ісламських ідеологічних засад. Простір для розвитку є обмеженим рамками політики ідентичності, що залишаються визначальними для політичної сфери в загальнонаціональному масштабі.

Група невдоволених лідерами Меджлісу кримськотатарських діячів не випадково присвоює собі назву історичної кримськотатарської партії початку ХХ ст. – Міллі Фірка. Вони намагаються таким чином доповнити репрезентацію культурно-політичної автономії кримських татар, яка існує в масовій свідомості. Цю уявну картину можна представити як таку собі матрицю, вузли якої утворюються за аналогією з відомими моделями держави⁵⁸. Незалежно від свого фактичного статусу частина кримськотатарських організацій використовують подібні політичні концепти як таку собі зовнішню оболонку, яку вони наповнюють своїм смислом. Уявний мікрокосм кримськотатарської нації є складним, багатовимірним об'єктом, у якому “відроджена” Міллі Фірка заповнює одразу декілька слотів – *опозиції, національної партії*, репрезентує певну символічну тяглість у вимірі національної *політичної історії*. Таким чином, її наявність у такому вигляді аж ніяк не заперечує, а навіть у певному сенсі наголошує на необхідній наявності кримськотатарського *уряду* – Міллі Меджлісу – *парламенту* – Курултаю.

Отже, аби зрозуміти, як побудовані відносини між різними елементами всередині організованої кримськотатарської спільноти і як вони взаємодіють із зовнішнім середовищем, треба зрозуміти, що різні кримськотатарські організації функціонують одночасно у двох або навіть трьох площинах – з одного боку, вони є частиною ширшого громадянського суспільства, яке виходить за рамки кримськотатарської етнічної спільноти, а з другого – вони є втіленням уявлень про кримськотатарську націю як автономну політичну спільноту (*polity*), кримськотатарські представницькі органи через такі

особливі інститути, як парламентські фракції, нарешті присутні в загальнонаціональному політичному просторі, де вони займають місце у “національно-демократичній” частині українського політичного спектра⁵⁹.

Претензії кримських татар до свого статусу як спільноти, яким вони вочевидь не задоволені, часто втілюються у претензії до кримськотатарських інститутів. Пор.:

...Крымскотатарская интеллигенция на тот момент стала задумываться, подводить итоги: с чем ехал крымский татарин сюда, в Крым, чего они достигли за 15 лет, и почему существующие политические институты крымских татар не обеспечивают должное решение этих проблем⁶⁰.

Отже, у всій цій інституційній творчості – ініціативах, подібних до описаних вище “національних зборів”, зусиллях з (пере)створення опозиційних груп – можна побачити постійні спроби досягти жаданого ідеального стану. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити дивний для стороннього спостерігача феномен політичної конкуренції за відсутності ідеологічних розбіжностей. Наче ці перегони зовсім позбавлені ідеологічного змісту. Насправді кожний з учасників змагання претендує на те, що саме він є найкращим втіленням певного прототипу.

Заходи, яких наразі вживає влада з очевидною метою послаблення Меджлісу, є контрпродуктивними навіть у термінах тієї політики, яку вона наразі провадить. Чи є причиною некооперативного ставлення влади до Меджлісу той факт, що він репрезентує групу населення з відмінними від більшості етнокультурними характеристиками? У відповідь на це питання можна запропонувати ментальний експеримент. Спробуйте уявити, яким було б ставлення влади до такого самого за потенціалом і способом дії інституту, якби він намагався репрезентувати зіставну за розміром групу населення, котра належить до етнокультурної більшості? Відповідь видається очевидною: чи не спробувала б влада знищити цей інститут, а в разі невдачі не визнавати його якомога довгий час, чи не намагалася б дискредитувати його лідерів і, зрештою, в разі остаточної невдачі, чи не спробувала б розколоти його й підмінити цих лідерів більш керованими ставлениками? Попри демократичну риторику, посткомуністична влада й досі залишається інституційно неготовою розвивати стосунки з організованою громадськістю на засадах рівноправного партнерства. У нинішній ситуації з Меджлісом негативні настанови, що ними керується влада у відносинах з організованою громадськістю, більше даються взнаки, а їхні почасти відкладені наслідки є потенційно більш загрозливими з погляду збереження суспільної згуртованості (social cohesion), оскільки вони накладаються на етнокультурні бар’єри. Послаблення функції Меджлісу як організації, здатної лобювати колективні інтереси кримськотатарської спільноти як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні, поглибить самосприйняття кримських татар як дискримінованої та соціально виключеної спільноти, що частково виникло внаслідок депортації, але також знаходить підтвердження в ситуації, що склалась після повернення до Криму.

¹ Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990; 1995; Adorno I. W., Frenkel-Brunswlk E., Levinson D. J. & Sanford R. N. The authoritarian personality. – New York: Harper & Row, 1950.

² Інтерв’ю з Р. Шаймардановим, 12 квітня 2012 року, Сімферополь.

³ Інтерв’ю з В. Абдураїмовим, 11 квітня 2012 року, Сімферополь.

⁴ Інтерв’ю з Р. Шаймардановим, 12 квітня 2012 року, Сімферополь.

⁵ Інтерв’ю з Е. Кадировим, 28 березня 2012 року, Сімферополь.

⁶ Ibid.

⁷ Інтерв’ю з Недіром Бекіровим, 9 квітня 2012 року.

⁸ Див. докладніше: Обращение Центральной избирательной комиссии к делегатам Курултая крымскотатарского народа V созыва. – <http://avdet.org/node/7060>

⁹ Зокрема, було скасовано систему квот, які виділялися для окремих організацій. Див.: <http://avdet.org/node/7019>

¹⁰ Принагідно зазначимо, що ця прогалина відчувається й у ширшому форматі – на загальнокримському і в значній мірі загальноукраїнському рівнях.

¹¹ Варто принагідно відзначити, що про брак вільних просторів свідчить також і відсутність (або нерозвиненість) практик ефективної суспільної комунікації: одна з двох груп, які претендують на спільну спадщину національного руху, – Кримськотатарський національний фронт, – веде комунікацію з іншою – лідерською групою Меджлісу, – у той саме спосіб, яким остання спілкується з формальною владою, – шляхом публічної протестної акції; сам символічний акт спалення опудала лідера Меджлісу викликав настільки неоднозначну реакцію, що його навряд чи можна вважати комунікативно успішним.

¹² Інтерв'ю з Енвером Кадіровим, 28 березня 2012 року, Сімферополь.

¹³ Ibid.

¹⁴ Див.: Mancur Olson. The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. – Harvard University Press, 2002. – P. 165.

¹⁵ Йдеться як про дані трьох фокус-груп, так і матеріал глибинних інтерв'ю, проведених у рамках цього дослідження у 2012 році.

¹⁶ Інтерв'ю AMES, травень 2012 р., Сімферополь.

¹⁷ Інтерв'ю з С. Казаковим, керівником Центру “Чатирдаг”, Алушта, 2012.

¹⁸ Див. докладніше: Положение о Ревизионной комиссии Курултая крымскотатарского народа. – <http://qtm.org/ревизионная-комиссия>

¹⁹ Див.: Закон України “Про звернення громадян” від 1996 року. – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>

²⁰ Як правило, називають конкретні суми, наприклад 10 або навіть 100 тис. доларів США на кожну особу кримськотатарської національності.

²¹ Такі уявлення, поширені в місцевому контексті, мають насправді дуже стару історію – пор. “за все відповідає срібло” (Еккл. 10, 19), англійське прислів'я *Money makes the world go round* – “Гроші змушують крутитися світ”.

²² У подібних контекстах в обґрунтуваннях міжнародних проектів, коли йдеться про залучення місцевих громад, використовується англійський термін *ownership* “власність”.

²³ Уявлення про те, що гроші – брудні, аморальні тощо, також дуже архаїчні, про тяглість цих уявлень від Мойсеєвого закону до революціонерів XIX ст., включаючи Маркса й далі, див.: Niall Ferguson. The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World 1700–2000. – Penguin Books. London, 2001. – P. 1–8. У радянському суспільстві відсутність повноцінного інституту приватної власності, ринкової економіки та поширеність негрошових трансакцій у соціальній сфері сприяли ще більшому посиленню таких архаїчних уявлень.

²⁴ Інтерв'ю із Зауром Халкечевим, Кардашлыкь, 12.04.2012, Сімферополь – йдеться про проведення спеціальних занять, присвячених одному з двох найбільших мусульманських свят Курбан-Байраму, в школах за погодженням з Муфтіятом, але з ініціативи й коштом членів Кардашликь.

²⁵ Єдиний, хто наразі пропонує кримськотатарській спільноті принципово відмінні від Меджлісу суспільно-політичні концепції, це релігійно-політичні групи, такі як Хізб ут-Тахрір, Себат тощо, на які у попередніх публікаціях ми посилаємось як на релігійну опозицію, – див.: Богомолов О. В. та ін. Исламська ідентичність в Україні. – Київ, 2005.

²⁶ Як відзначалося в інтерв'ю з активістами тих часів, “был подъем и единство”. – Інтерв'ю AMES, квітень – червень 2012 р., АРК.

²⁷ Це відбулося у вигляді першого після призначення складу Ради у 2010 році засідання, яке було проведено за участі представників ВР, РМ АРК та Представництва Президента в АРК в Сімферополі. Представники Меджлісу ще у 2010 році відмовилися від участі в новому складі Ради у зв'язку з явною спробою влади зменшити їхню вагу в цьому дорадчому органі та ще й зрівняти “представницький орган” у статусі із “самопризначеними” опозиціонерами.

²⁸ Один з колишніх експертів РНБО на питання, чим відрізнялася, на його думку, позиція НРКТ від ОКНР, зазначив: “Точно важко сказати, але вона весь час була якась проросійська”. – Інтерв'ю AMES, Київ, 2012.

²⁹ Див.: Крымскотатарский совет при Януковиче попросит о помощи Путина и Ко. – <http://reeana.com/crimea/all-politics/item/2787.html>. Звернення по допомогу до російської влади, а також скарги на українську владу за авторством Васві Абдураїмова мають довгу історію. Найбільшу увагу привернуло звернення від імені опозиційної Міллі Фірка до президента Д. Медведєва, голови уряду В. Путіна та президента Татарстану М. Шаймієва у 2008 році, одразу після російсько-

грузинського збройного конфлікту, з проханням “защитить коренной и другие малочисленные этносы Крыма от непрекращающегося геноцида со стороны националистически настроенных официальных властей Украины”.

³⁰ Шаймарданов приїхав з Росії у 2006 році, де він, очевидно, не мав жодного стосунку до кримськотатарського національного руху, й одразу опинився в лавах альтернативних або опозиційних до Меджлісу груп – спочатку Авдету, згодом, після розколу цієї організації, – у Себаті і зрештою в Кримськотатарському народному фронті.

³¹ Це “протириччя” Шаймарданов далі розв’язує у характерний для пострадянської авторитарної особистості спосіб: Джамільов нібито від початку був завербований або КДБ, або “зовнішніми стосовно КДБ силами [очевидно, йдеться про західні спецслужби. – О. Б.] через дисидентів”, щоб “стримати процес відновлення кримськотатарської державності”.

³² Вираз натякає на те, що, на думку журналістів, членів опозиційних груп можна було б усіх розмістити на одному дивані.

³³ Альтернативні до Меджлісу “загальнонаціональні збори” кримськотатарського народу 18 травня 2012 року, які проводив КНФ, зібрали, за різними оцінками, від 172 до 300 осіб. – <http://krumtatar.in.ua/index/article/id/340>

³⁴ Див.: Mancur Olson. The logic of collective action. Public goods and the theory of groups. – Harvard University Press, 2002.

³⁵ За М. Олсоном, малі групи (5–7 членів) є ефективною, природною формою людської самоорганізації, перехід від якої до рівня середніх та великих організованих груп потребує значних додаткових ресурсів. – Ibid.

³⁶ Інтерв’ю з Абдурешитом Джеппаровим, 6 червня 2012 р., Сімферополь.

³⁷ Інтерв’ю з Абдурешитом Джеппаровим, 6 червня 2012 р., Сімферополь. Свою назву, згідно з А. Джеппаровим, збори дістали тому, що в них взяли участь представники кількох діаспорних земляцтв.

³⁸ Йдеться про популярну на 1-му каналі російського телебачення програму у форматі talk-show “Пусть говорят”, яку веде Андрій Малахов.

³⁹ Йдеться про Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, прийняту Курултаєм 26–30 червня 1991 року. У Декларації від імені кримськотатарського народу було проголошено “образование Меджлиса, как высшего полномочного представительного органа крымскотатарского народа”, який дістав повноваження “действовать в соответствии с волей народа, выраженной в документах Курултая”. – Див.: qtm.org/public/images/ckeditor/.../dokumenty_1_sessii_2_kurultaya.doc

⁴⁰ Питання про вплив talk show та інших діалогічних жанрів ТБ разом з Інтернетом на сучасні уявлення про демократичні процедури, мабуть, заслуговує на окрему увагу дослідників.

⁴¹ Інтерв’ю з головою правління Ради старійшин кримськотатарського народу “Намус” Тимуром Челібєєвим, 1 червня 2012 р., Сімферополь.

⁴² Інтерв’ю з Іскандером Барієєвим, 11 квітня, Сімферополь.

⁴³ До цього списку можна віднести й опозиційний проект перебудови кримськотатарського політикуму шляхом створення нових представницьких органів (по суті, перезаснування Меджлісу) на основі зборів кримськотатарських “депутатів всіх рівнів”, тобто кримських татар, які є депутатами місцевих рад або займають посади в місцевих органах влади. – Інтерв’ю з Васві Абдураїмовим, 11.04.2012, Сімферополь.

⁴⁴ Дискусію щодо статусу Меджлісу щойно знову розпочав голова уряду АРК А. Могильов – див.: Меджлис не общественная организация, – Джемилев, 29 грудня 2012. – <http://teraze.com.ua/page.php?id=35&article=3827>

⁴⁵ Наразі це найбільшою мірою стосується протистояння “у релігійній сфері” між “традиційним” та “нетрадиційним” ісламом; для кримських татар сьогодні релігія становить найбільш дієвий інструмент для створення автономних просторів усередині етнічної спільноти; ця автономія, зокрема, виникає й внаслідок того, що суспільство відокремлює релігію як особливу сферу, а отже, імпліцитно допускає (неповну) владу на нею світських інститутів.

⁴⁶ Але ми вважаємо, що, попри відсутність національно-територіальної автономії, той рівень самоорганізації, якого спромоглися досягти кримські татари, забезпечив їм доволі високий рівень фактичної культурно-політичної автономії.

⁴⁷ Інтерв’ю із Зауром Халкечевим, 12 квітня 2012, Сімферополь; також матеріали фокус-груп.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ У розвинених демократіях інститут опозиції є відповіддю на дилему “влада vs. відповідальність”: відповідальність зростає, подеколи експоненціально, у процесі реалізації владних

функцій. Але згодом влада передається опозиційній групі, яка знову отримує *carte blanche*, система розвантажується від зайвої напруги і працює далі.

⁵⁰ Залишається побачити, чи зміниться ця ситуація у зв'язку з поновленням уваги влади АРК до Ради представників кримськотатарського народу при Президентові, яка наразі повністю складається з представників опозиції і якій кримський прем'єр Могильов обіцяв надати усі можливі преференції, в тому числі у праві розпоряджатися коштами, які виділяються на облаштування кримських татар, у питаннях врегулювання земельних суперечок та узгодження кримськотатарських кандидатів на посади в державній службі, – усе це в очевидній спробі добитися ерозії авторитету Меджлісу. – Див.: Микола Семена. Наказано – представляти! Органи влади вкотре зробили спробу вирішити “проблему меджлісу”. – День, 6 лютого, 2013. – <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/nakazano-predstavlyati>

⁵¹ Насправді, останнім часом складається враження, що ХТ вичерпав межі свого зростання.

⁵² Якщо для існування Меджлісу ключовою загрозою є несприйняття його владою, для опозиції – Меджліс, то для Себату вона полягає в тому, що він не досяг і невідомо, чи колись досягне, своєї офіційно заявленої мети – забезпечення учасників контрольованих ним полян протесту законно оформленими земельними ділянками; цими учасниками вкладено багато матеріального і морального капіталу як у Себат, так і у власні ділянки, і колись Себату треба буде відповісти за це перед учасниками полян і власним активом або розділити якимось чином цю відповідальність із владою.

⁵³ Йдеться не лише про фізичний простір, інституційну підтримку діалогу можуть забезпечувати політично нейтральні громадські інститути, до яких, зокрема, належать академічні установи, медіа, але останні теж є в основному поділені між протилежним табором: той, хто друкується на шпальтах “Голосу Криму”, одразу прочитується як прихильник опозиції, натомість в “Авдеті” – Меджлісу.

⁵⁴ У розділеному публічному просторі вони швидко набувають певного політичного забарвлення. Якщо протягом певного часу “Намус” і міг претендувати на роль посередника в суперечці між Меджлісом і опозицією, після входження Тимура Челібєєва до складу нової Ради представників при Президентові разом з опозиційними до Меджлісу Васві Абдураїмовим та Лентуном Безазієвим ця організація, напевно, в очах співвітчизників вже не може залишатися понад битвою.

⁵⁵ Прикладом таких фігур є кілька відомих журналістів – Ліля Буджурова, Осман Пашаєв; новим феноменом є незалежні релігійні авторитети, такі як Абу Яхйя Кримський; серед активістів громадянського суспільства також є люди, які мислять критично, що зовсім не означає того, що цінності національного руху втратили для них значення.

⁵⁶ Цікаво, наприклад, спостерігати, як представники Хізб ут-Тахрір, організації, яка виступає проти демократії, як “західного” проекту, критикують Меджліс за недемократичність. – Інтерв'ю з Е. Кадиримовим, 28 березня 2012 року, Сімферополь.

⁵⁷ Визначення ідеології кримськотатарського національного руху як етнонаціоналістичної, напевно, не буде вичерпним; важливо, що політична концепція кримськотатарського національного руху виходить із некритично засвоєного “сталінського” розуміння нації, в тому числі радянських уявлень про способи вирішення так званого “національного питання”.

⁵⁸ До цього ж ряду можна віднести наведені вище ідеї створення кримськотатарської Ради національної безпеки, дискусію про потребу в “радянських та партійних органах” тощо, усі вони належать, відповідно, історично різним моделям можливої кримськотатарської державності.

⁵⁹ Тобто в цьому вимірі вони функціонують фактично як політична партія, поруч із первинними національно-демократичними силами, такими, як Рух, та утвореними на їхньому ідеологічному підґрунті пізнішими політичними об'єднаннями, як “Наша Україна” та “Батьківщина”. Не дивно, що в цьому форматі представники Меджлісу Курултаю поведуться відповідним чином, наприклад намагаються дотримуватися партійної дисципліни і виключають тих членів, які не узгоджують свої політичні вчинки з фракцією, як у випадку з виключенням Енвера Абдураїмова з фракції Курултай – Рух у ВР АРК після призначення його на посаду голови комісії з міжнародних відносин та проблем депортованих громадян замість знятого більшістю голосів депутатів одного з провідників Меджлісу Ремзі Ільєєва. – Див.: <http://teraze.com.ua/page.php?id=6&article=3892>

⁶⁰ Інтерв'ю з Васві Абдураїмовим, 11 квітня 2012 р., Сімферополь. У наведеному фрагменті йдеться про період, коли була створена сучасна опозиційна Міллі Фірка.